

TIJORAT BANKLARIDA ELEKTRON PULLAR BILAN ISHLASH AMALIYOTINI O'ZIGA XOS XUSUSIYATALRI

Umrzoqova Z.
BFA-Tinglovchisi

Annotatsiya. Ushbu tatqiqot ishida dunyo tijorat banklari tomonidan elektron pullar muomalasiga nisbatan belgilangan qat'iy talablar moliya-kredit muassasalarining o'z zimmasidagi vazifalarni samarali va o'z vaqtida bajarishiga imkon yaratmoqda. Banklarda elektron pullarni joriy qilishga qo'yilgan asosiy maqsad ularni ta'minoti va boshqarilishini to'g'ri olib borishdan iborat. O'z vaqtida elektron pullarni bugungi kunda joriy qilish hamda muomalasini boshqarishni takomillashtirish dolzarb masalalardan hisoblanadi

Kalit so'zlar: bank, elektron, maqofaui bank, elektron pullar, elektron, zamonaviy bank xizmati, bank faoliyati, texnologiya, innovatsion bank xizmatlari.

Kirish. Har bir mamlakat iqtisodiyotini yuksalishida bank tizimi yetakchi bo'g'inni tashkil etadi. Bank tizimi samaradorligiga iqtisodiyotning barqaror bo'lishi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Mustaqillik yillarida bank tizimi shakllanishi tubdan o'zgarishlarni boshidan kechirdi.

Bugungi kunda mamlakatimizda zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanuvchilar soni ortib bormoqda. Xususan, bank hisobvaraqlarini masofadan boshqarish imkonini beruvchi "Bank-mijoz", "Internet banking", "Mobil banking" va "SMS banking" tizimlaridan foydalanayotgan mijozlar soni ham izchil ravishda ko'paymoqda.

Shu bilan birga, umumiy foydalanishdagi telekommunikatsiya tarmoqlarini qo'llagan holda plastik kartochkalar yordamida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar

ko‘lamlarini kengaytirib borishda xavfsizlik darajasini oshirishga alohida e‘tibor qaratiladi. Bu esa o‘z navbatida, moliya bozrida raqobat muhitining kuchayishi hamda bank xizmatlari sifatining oshishiga xizmat qildi.

Shu bilan birgalikda XXI asr texnologiya va yangiliklar asri bo‘lgani uchun ham mijozlar har bir xizmatni tanlayotganlarida uning qulayligi, zamonaviyligi, texnologik asosi, sifati va boshqa turli jihatlariga e‘tibor qaratishadi. Shu boisdan ham mamlakatimizda bank sohasiga alohida e‘tibor qaratilib, ushbu soha rivojlanishi uchun ko‘plab ishlar olib borilmoqda.

Darhaqiqat, banklarda elektron pullar myomalasini belgilanishi va tashkil etilishiga qarab, boshqacha harakterga, mazmunga ega bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda bank xizmatlari bozori juda keng ma’noda talqin qilinib ular: kredit berish, depozitlarga mablag‘larni jamg‘arish, turli qimmatliklarni saqlash, trast xizmatlarini ko‘rsatish, moliyaviy masalalarda maslaxatlar berish, nakd pul oqimini boshqarish, lizing xizmatlari, qimmatli qog‘ozlar bozoridagi operatsiyalarda ishtirok etish, brokerlik xizmatlarini ko‘rsatish kabi juda ko‘p xizmat turlarini amalga oshirmoqda. Xizmatlar sonini oshishi, ularni xilma xilligi bozor iktisodiyoti sharoitida elektron pullarni myomalag kiritish obektiv jarayon sifatida qaralmog‘i lozim. Bugun ular vositasida tovarlar va xizmatlar haqini bimalol to‘lash mumkin. Yagona sharti: sotuvchida – elektron hamyon, xaridorda esa elektron hamyon va elektron pul elektronni amalga oshirish vazifalar belgilab berildi.

Adabiyotlar sharhi. Xorijiy va mahalliy eksrertlarning qayd etishicha, Moliyaviy inklyuziya rivojlanishning asosiy toshi hisoblanadi va 2011 yildan beri Global Findex ma'lumotlar bazasi kattalar atrofidagi yo‘llar haqida SJIF:5.219

ma'lumotlarning aniq manbai bo'lib kelgan dunyo to'lovlardan tortib jamg'arma va qarz olishgacha bo'lgan moliyaviy xizmatlardan foydalanadi va katta xarajatlar yoki daromad yo'qotishlari kabi moliyaviy hodisalarni boshqarish.

Raqamli pul mahsulotlari salohiyatga ega markaziy bank valyutasini almashtirish" (Berentsen, 1997).

Bundan tashqari, 1993 yilda Yevropa Ittifoqi Markaziy banklari elektron pullar konsepsiyasini o'rganishga kirishgan bo'lib, o'sha davrda bozorda asosan oldindan to'lov (prepaid) kartalari mavjud edi. O'tkazilgan tahlillar natijalari 1994 yil may oyida EMI (European Monetary Institute) tomonidan nashr etilgan maxsus hisobotda e'lon qilindi. Ushbu hisobotda markaziy banklar elektron pul mahsulotlarining rivojlanishini ijobiy baholab, ularning to'lov tizimlari samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini ta'kidladilar. Shu bilan birga, xavfsizlik va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash maqsadida faqat kredit tashkilotlariga ko'p funksiyali oldindan to'lov kartalarini emissiya qilish huquqini berish tavsiya etildi. (<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/emoneyen.>)

Shunindek, Elektron pullarni shu nuqtai nazardan tadqiq qilganda Haddan tashqari emissiya xavfi ikki omil bilan cheklanadi, bu esa elektron pulni chiqarish xarajatlarini oshiradi va shu bilan uning taklifini cheklaydi: birinchidan, raqobat muhitida elektron pul qoldiqlari. Bundan ham muhimi, qaytarib olish talabi emitentni markaziy bank pullariga egalik qilishga majbur qilishi mumkin. Bundan ham kuchliroq chora, buni ko'rib chiqish mumkin

Bundan tashqari, Mobil telefonlar va internet moliyaviy inklyuzivlikni inqilob qilib, ko'proq imkoniyatlar yaratmoqda odamlar o'zlarining moliyaviy hayotlarini boshqarish uchun raqamli moliyaviy xizmatlarga kirishlari va ulardan

foydalanishlari. Oddiy telefonlarda mavjud bo‘lgan mobil pul hisoblaridan tortib bank hisobiga bog‘langangacha smartfonlarda ishlatiladigan hamyonlar, raqamli xizmatlar bo‘lish va‘dasini bajarmoqda raqamli kirish imkoni bo‘lmagan muqobillarga qaraganda qulayroq va arzonroq; mahalliy agentlar yordamida kunlik jamg‘arma depozitlarini qo‘yish imkoniyati kabi imtiyozlar keltirish, ilova yordamida kredit to‘lovlari va to‘lovlarini boshqarish va xarid qilish qayta tiklanadigan elektr energiyasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri telefondan, faqat bir nechtasini nomlash uchun.

Bu mobil telefon orqali faollashtirilgan moliyaviy hisoblarga kirish va ulardan foydalanishni oshiradi texnologiya Global Findexning ushbu beshinchi nashrining eng yaxshi topilmalari qatoriga kiradi, mobil telefonlarga egalik qilish va internetdan foydalanish bo‘yicha yangi ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Haddan tashqari emissiya xavfini cheklashning yana bir usuli - bu markaziy bank pullarida elektron pul qoldiqlarini tezkor tozalashni talab qilishdir. (Huerta de Soto, J. 2008; Allegret va boshq., 2016; Boldeanu va Tache, 2016; Fetai, 2015; Glavina, 2015).

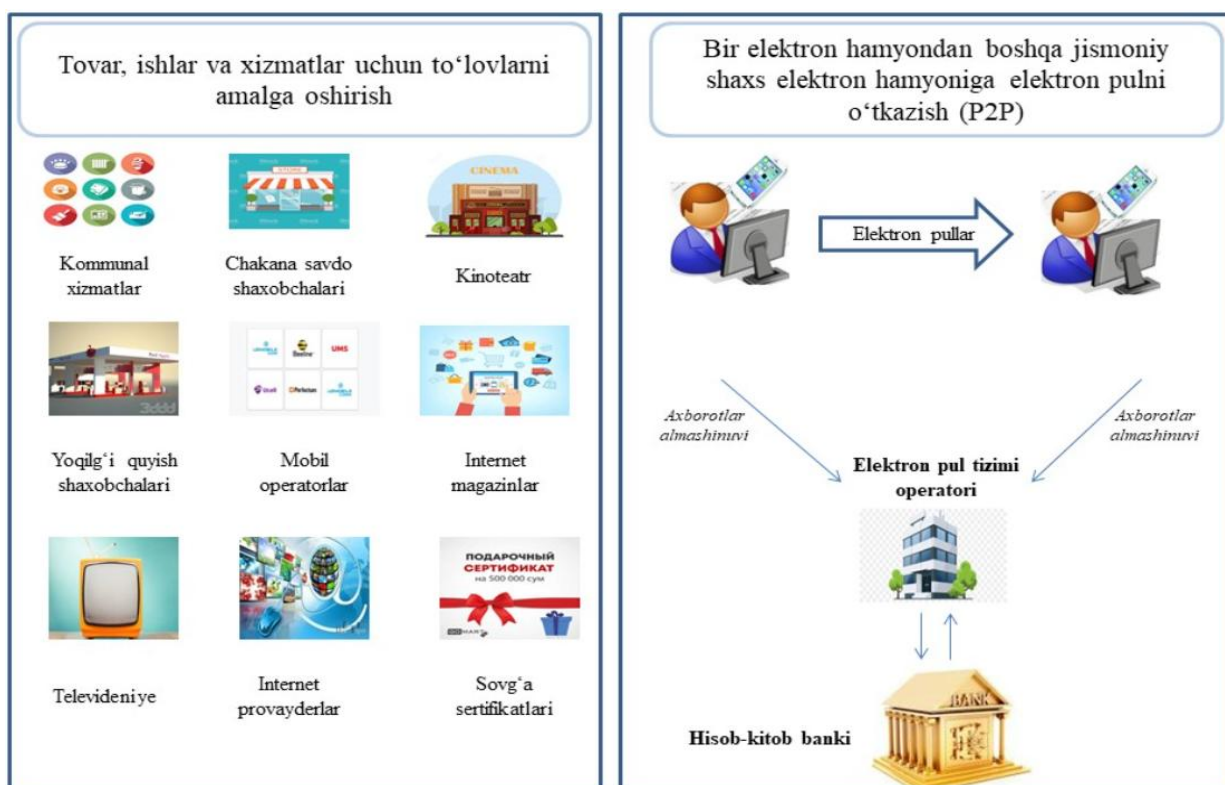
Elektron pullarning yana bir shakli tarmoq pullari bo‘lib, “dasturiy ta‘minot kompyuter tarmoqlarida, xususan, Internetda qiymat uzatish. Sayohat cheki kabi, raqamli pul qoldig‘i xususiy bank yoki boshqa moliya institutiga bog‘liq bo‘lmagan suzuvchi da‘vodir har qanday ma‘lum hisob uchun” (Berentsen, 1997).

Bu pul ham davlat, ham xususiy tomonidan chiqariladi butun dunyo bo‘ylab institutlar va markaziy banklarning kelajakda belgilash qobiliyati haqida tashvish uyg‘otmoqda pul taklifi maqsadlari. U “Germaniya, Niderlandiya, Belgiya, Singapur va Gonkong” (Tak, 2002).

Agar munosabatlarga xos operatsiyalar bilan shugʻullanadigan boʻlsa, banklar oʻzlari ishlab chiqadigan koʻnikmalarga kam ixtisoslashgan boʻlsalar, agar bitimlarga oid bitimlar bilan shugʻullansa, ular mijozlari xohlagan narsaga nisbatan ortiqcha ixtisoslashgan.

Tahlil va natijalar. Raqamli banking xavfsizlikka tahdid soladi degan keng tarqalgan fikrdan farqli oʻlaroq, koʻpchilik oʻquvchilar raqamli banking anʼanaviy filial bankiga qaraganda xavfsizroq ekanligini bilishdan hayratda qoladilar. Raqamli bank forumlari zaifliklar va fishing, pharming, identifikator oʻgʻirlash va keylogging kabi zaifliklarga moyil boʻlsa-da, bank institutlari oʻzlarining xavfsizlik tizimlariga katta miqdorda sarmoya kiritmoqdalar. Raqamli banking kabi xizmatlarni koʻrib chiqishda xavfsizlik birinchi oʻrinda turadi. Agar xavfsizlik buzilgan boʻlsa, banklar muhim savdo omilini yoʻqotadi va foydalanuvchi maʼlumotlari va resurslarini xavf ostiga qoʻyishdan koʻra, bank institutlari salbiy eʼtiborni jalb qila olmaydi.

Banklar sizning pulingizni xakerga yoʻqotib qoʻygan gipotetik stsenariyda siz faqat pulingiz himoyalanganligi sababli bank balansingizning tegishli miqdorini olish huquqiga ega boʻlasiz. Shu sababli, ommaviy javobgarlik va yomon reklamadan qochish uchun banklar raqamli bank platformalarining xavfsizligini mustahkamlashga katta miqdorda sarmoya kiritishlari shart.

1-rasm. Elektron puldan foydalanish yo'nalishlari

Manba: Markaziy bank ma'lumotlari asosida tayyorlandi

(www.cbu.uz)

Biroq, raqamli bank foydalanuvchisi himoya vazifasini bajaradigan muayyan amaliyotlarga rioya qilish orqali o'z vazifasini bajarishi kerak:

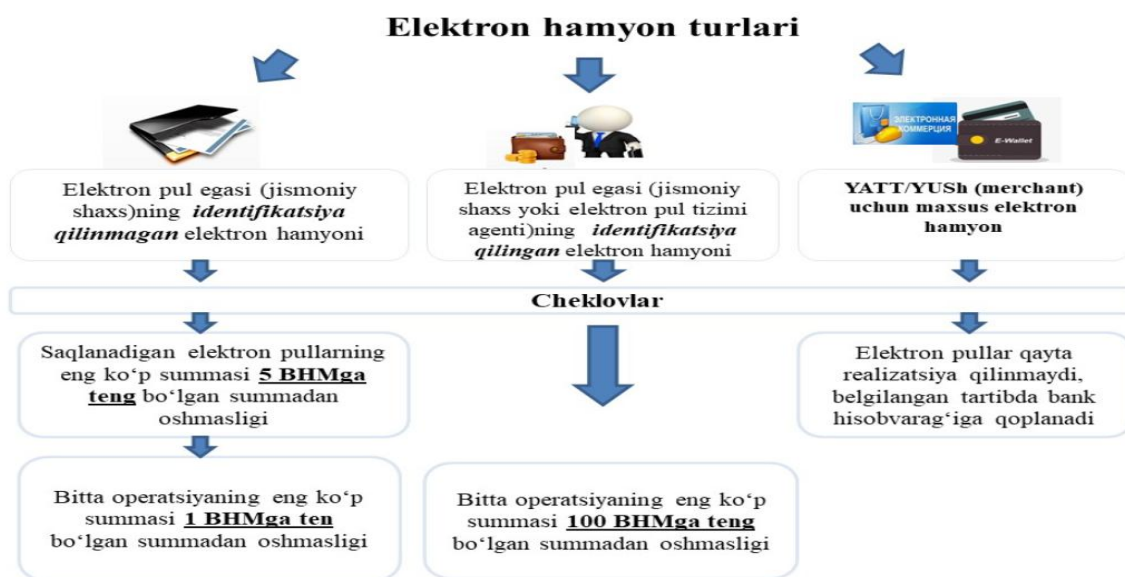
Parollaringizni muntazam ravishda o'zgartirish va parollaringizni maxfiy saqlash uchun ko'rsatmalarga rioya qiling.

Raqamli bank xizmatiga kirish uchun umumiy tarmoqlar va qurilmalardan foydalanishdan saqlaning – agar siz umumiy qurilmadan foydalansangiz, keshni va ko'rish ma'lumotlarini tozalashni unutmang.

Brauzerga bank rekvizitlari uchun foydalanuvchi nomingiz va parolingizni saqlashiga ruxsat bermaslik yaxshi amaliyotdir. Banklar hech qachon maxfiy ma'lumotlarni so'ramaydi, shuning uchun uni so'ragan har qanday kishi bilan baham ko'rishdan saqlaning.

Shuningdek, raqamli savdo to'lovi uchun to'lamoqchi emasman. Raqamli to'lovlar naqd to'lovlarga qaraganda xavfsizroqdir va ular menga muzokaralar olib borish va kreditimga kirishda yordam beradi, real vaqt rejimida uchta pul oqimini ta'minlaydi, ulardan kredit arizalarini qo'llab-quvvatlash, aylanma mablag'larni moliyalashtirish va ish joyini yaratish uchun foydalanish mumkin. Biroq, to'lov etikasini hisoblash har qanday yetkazib beruvchidan boshqa etkazib beruvchiga to'lovlarni qayta ishlash uchun tezkor, muvofiqlashtirilgan to'lov tizimi va milliy infratuzilmani talab qiladi.

Shuningdek, yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslarning maxsus elektron hamyonlaridagi elektron pullardan mazkur tizim doirasida qayta tovar, ish yoki xizmatlarni xarid qilish uchun foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

2-rasm. Elektron pul tizimidagi elektron hamyon turlari

**Manba: Markaziy bank malumotlari asosida tayyorlandi
(www.cbu.uz)**

Qolaversa, mijozlarning o'z xizmatlariga qiziqishini oshirish va foydani ko'paytirish maqsadida rivojlangan mamlakatlardagi tijorat banklari milliy bayramlar va alohida sanalarda bank xizmatlariga turli chegirma va imtiyozlarni targ'ib qilmoqda, ularni ommaviy axborot vositalari orqali aholi va tadbirkorlik sub'ektlariga keng targ'ib qilmoqda. Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, O'zbekistondagi tijorat banklarining to'plangan tajribasiga qaramay, ularning tarif siyosatida ayrim muammoli muammolar aniqlangan. Xususan, iqtisodiyotning jadal rivojlanishiga qaramay, aksariyat tijorat banklarining tarif rejaları moslashuvchan emas, balki uzoq muddatga mo'ljallangan.

Demak, 2024-yil uchun tasdiqlangan tarif rejasidagi ayrim xizmatlar uchun

tariflar o'tgan yilga nisbatan o'zgarishsiz qolmoqda. Shu bilan birga, tijorat banklarida jismoniy shaxslarga ko'rsatiladigan xizmatlar uchun belgilangan tariflar deyarli bir xil bo'lib, tariflarda sezilarli raqobatbardoshlik yo'q.

Qolaversa, rivojlangan mamlakatlarda banklardan samarali usul va amaliyotlarni joriy etish sust davom etmoqda. Bu holatlar tijorat banklarining tarif siyosati so'nggi besh yil ichida O'zbekiston bank tizimida sodir bo'lgan keskin o'zgarishlarga o'z vaqtida moslasha olmasligi va bu mijozlarning boshqa bank tanlash xavfini yuzaga keltirishi ehtimolini oshiradi.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston Respublikasi bank tizimida elektron pullar hisobi va elektronini takomillashtirish va ichki, tashqi elektronni ilgari surish imkonini beradi:

1. O'zbekiston Respublikasining bank tizimini mustaqillik yillarida barqaror va moliyaviy jihatdan mustahkam rivojlanib kelishiga qaramay, ba'zi bir tijorat banklarida moliyaviy nazoratning ta'sirchanligi yetarli darajada bo'lmaganligi va tashqi va ichki elektronda moliyaviy qonunbuzarliklar sodir bo'layotganligi va uning xaqiqiy sabablari ochib berilmayotganligi holatlari uchrayib turibdi. Ularning ba'zi bir holatlari takrorlanib turibdi, oqibatda tijorat banklarining aksiyadorlari yetarli darajada daromad ola olmayotganligi sababli, bank boshqaruvchilaridan va butunlay davlat nazoratidan hamda uning organlari funksiyalaridan qoniqmaslik kayfiyatlari kelib chiqmoqda. Shu jumladan tashqi va ichki elektron xizmati funksiyalaridan ham.

2. Bizning fikrimizcha barcha tijorat banklarining stabil faoliyat yuritishidan, uning moliyaviy barqarorligi va mustahkamligidan eng avvalo

davlatning milliy iqtisodiyoti, qolaversa davlat byujeti o'z daromadlarini mustahkamlanishidan, aksiyadorlar singari yoki bir qatorda manfaatdordir. Tijorat banklarining tashqi va ichki elektron xizmati yuridek jihatdan mustaqil faoliyat yuritib kelayotganligiga qaramay, moliyaviy jihatdan ular bari bir tijorat banklari boshqaruv va ko'zatu apparatiga bog'liqdir. Shuning uchun ham elektron xizmatini to'liq mustaqilik funksiyasi amalda ta'minlanmayotibdi, oqibatda qator salbiy oqibatlar kelib chiqmoqda (Sanoat qurilish banki va Agrobankda sodir bo'lgan salbiy oqibatlar singari), elektron xizmati sifati buzilmoqda hamda jamiyatni ishonchi pasayib bormoqda. Shuning uchun, bizning fikrimizcha tijorat banklarini tashqi elektrondan o'tkazish xarajatlarini davlat byudjetidan moliyalashtirish amaliyotiga o'tish kerak, xuddi rivojlangan davlatlardagi amaliyot singari. Shunda tashqi elektronni butunlayin, nafaqat yuridek, balki moliyaviy mustaqilligi ham ta'minlanadi va elektron xizmatining sifati yaxshilanishi tabiiydir.

3.Tijorat banklari ichki nazorat tizimining faoliyati ichki elektron xizmatining asosiy tekshiruv ob'yektlaridan biri ekanligini inobatga olib, ushbu tizim faoliyatini to'g'ri tashkil qilish hamda ushbu jarayonda bank tizimi bo'limlarining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqqan holda, ularga majburiyatlarni yuklash, faoliyatlariga baho berish, elektron xizmati samaradorligini oshirish yuzasidan takliflar berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-SJIF:5.219

60 son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-son «Raqamli O‘zbekiston - 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank tizimining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va investisiyaviy faolligini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida ”gi PQ-1317-sonli Qarori, 2010 yil 6 aprel.

4. Balabanov I.T. “Banki i bankovskoye delo”. Piter. 2007 g.

5. Gracheva M.Ye. «Mejdunarodnyye standarty elektronu»: Uchebnoye posobiye.- - M.: Izdatelstvo PRIOR, 2005 g. - 100 s.

6. Do‘smuratov R. D. Fayziyev Sh. N. va boshqalar. “Elektron”. O‘quv qo‘llanma,– T.: “Iqtisod-moliya”. 2008 y. – 178 b.

7. Kunisyna N.N. “Bankovskiy elektron” M-“Finansy i statistika” 2005g.

8. Norqobilov S. Abdusalomova O. Banklarda elektron. O‘quv qo‘llanma. Toshkent moliya instituti, T.: “Ma’naviyat”-2005 y.-176 b.

9. Norqobilov S., Dadaboyeva H., Jo‘rayev O‘. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. Magistrlar uchun darslik. T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007 y, 180 b.

10. Lavrushin I.O. “Bankovskoye delo”. Uchebnik. M.: - 2007 g.

11. Podolskiy V.I. “Elektron”. Uchebnik dlya vuzov. Yuniti-Dana. M.: - 2007 g.

12. SurkovaM.A. “Elektron bankov”. Uchebnoye posobiye. M-2009g.

13. Smirnova L. “Bankovskiy elektron” Uchebnoye posobiye. Finansy i

statistika. M.: - 2006 g.

14. Sheremet A.D. "Elektron" Uchebnik. Infra-M.: - 2006g.